

‘ जैन समाज ’ विषयावरील आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

अशा रीतीने जैन समाजाच्या संशोधनपर अध्ययनास विशेष चालना मिळाल्यामुळे पाश्चिमात्य विद्वानांचे जैन समाजावरील विविध संशोधन --- प्रकल्प हाती घेऊन त्यांसाठी भारताच्या काही भागांत वास्तव्य करून माहिती मिळविण्याचे उपक्रम विद्यापीठीय स्तरावर गेल्या १० --- १५ वर्षांपासून मोठ्या प्रमाणात सुरु झाले. साहजिकच अशा उपक्रमांची संशोधकांना माहिती व्हावी, उपक्रमांचा एकत्रित व साकल्याने विचार व्हावा आणि पुढील संशोधनाच्या स्वरूपावर खास विचारविनिमय व्हावा, यासारख्या उद्देशांनी प्रेरित होऊन केंब्रिज येथे दि. २७ ते २९ जून १९८५ या कालावधीत ‘ जैन समाज ’ या विषयावर पहिले आंतरराष्ट्रीय व आंतरविद्याशाखीय चर्चासत्र भरविण्यात आले.

हे चर्चासत्र भरविण्यात केंब्रिज विद्यापीठाच्या ‘ समाजिक मानवशास्त्र विभागा ’ ने पुढाकार घेतला होता; कारण गेल्या १५-२० वर्षांपासून या विभागामध्ये जगातील अधुनिक पण अल्पसंख्या अशा वैशिष्ट्यपूर्ण समाजांचे अध्ययन व संशोधन करण्यावर खास भर देण्यात येत आहे. तेव्हा या दृष्टिकोनातून भारतातील जैन समाज हा अत्यंत महत्त्वाचा अल्पसंख्य समाज असल्याने , याविभागाने जैन समाजाच्या संशोधनावर आपले विशेष लक्ष केंद्रित करण्यास सुरुवात केली व अनेक संशोधन --- प्रकल्प हाती घेतले असून त्यांच्यासंबंधी संपूर्ण माहिती या विभागातल्या ‘ केंब्रिज ॲंथ्रॉपोलॉजी ’ या संशोधनपर व मान्यताप्राप्त नियतकालिकाच्या खास अंकातून देत असते. तेव्हा केंब्रिज विद्यापीठाचा ‘ सामाजिक मानवशास्त्र विभाग ’ हे जैन समाजविषयक संशोधनाचे एक प्रमुख केंद्र बनले असल्याने त्या विभागाने या क्षेत्रात संशोधन करणाऱ्या जगातील विद्वानांना प्रथम एकत्रित आणले.

चर्चासत्रास डॉ. संगवे यांना खास आमंत्रण

विविध देशांच्या पंधरा विद्यापिठांतील आंतरराष्ट्रीय मान्यताप्राप्त असे २५ विद्वान, संशोधक, लेखक व प्राध्यापक यांना या चर्चासत्रासाठी पाचारण करण्यात आले होते. आपल्या विशिष्ट अभ्यासक्षेत्रात विशेष उल्लेखनिय कामगिरी केलेले, विद्यापिठीय स्तरावर १५-२० वर्षे लेखनाचा, संशोधनाचा, अध्यापनाचा व मार्गदर्शनाचा अनुभव असलेले आणि गेल्या काही वर्षांपासून ' जैन समाज' विषयक विविध प्रगत संशोधन प्रकल्प हाती घेऊन सातत्याने कार्य करित असलेले ख्यातनाम प्राध्यापक व संशोधक यांचा समावेश या चर्चासत्रात करण्यात आला होता. विशेष म्हणजे ' जैन समाज' विषयक संशोधनाचे आद्य प्रवर्तक व प्रथितयश लेखक डॉ. विलास संगवे यांना या क्षेत्रातील अधिकारी व्यक्ती म्हणून या चर्चासत्राला मार्गदर्शन करण्यासाठी खास पाचारण करण्यात आले होते. या चर्चासत्रासाठी मान्य करण्यात आलेल्या पंधरा विस्तृत निबंधांवर एकूण सात सत्रांमध्ये सविस्तर चर्चा करण्यात आली.

चर्चासत्राची फलश्रुती

या आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या पहिल्या चर्चासत्रामुळे दूरपरिणामी अशा अनेक गोष्टी साध्य झाल्या हे विशेष होय. ' जैनांचा सामाजिकदृष्ट्या अभ्यास' या डॉ. विलास संगवे यांनी सुरु केलेल्या नवीन विषयाला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली, ही या चर्चासत्राची पहिली प्रमुख उपलब्धी होय. यामुळे जैनांचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन व संशोधनाला महत्त्व प्राप्त झाले व प्रतिष्ठादेखील मिळाली. तसेच या चर्चासत्राच्या आधारावर खास तयार केलेला ग्रंथ केंब्रिज विद्यापिठातर्फे लवकरच प्रकाशीत होणार आहे. या ग्रंथामुळे सामान्यतः जैनविद्येच्या आणि मुख्यतः जैन समाजविषयक संशोधनाला यापुढे विशेष गती प्राप्त होईल आणि असे संशोधन --- प्रकल्प यापुढे खास करून आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचे असतील असे प्रत्ययास येत आहे. अशा बहुशाखीय संशोधन प्रकल्पांमुळे जैनविषयक सामाजिक ज्ञानामध्ये अत्यंत मोलाची भर पडून एक वैशिष्ट्यपूर्ण समाज म्हणून ' जैन समाज' जगापुढे येणार आहे, ही घटना जैनांच्या दृष्टीने ऐतिहासिक महत्त्वाची आहे.

आशादायक भावी परिस्थिती

आजपर्यंत पुष्कळशा पाश्चिमात्य समाज--- संशोधकांचे अभ्यासक्षेत्र उत्तर भारतातील मुख्यतः राजस्थान विभागपुरते मार्यादित होते; परंतु जैन समाजाचे यथार्थ आकलन होण्यासाठी जैन लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर केंद्रित झालेल्या भारतातील इतर विभागांचादेखील अभ्यास करणे नितान्त आवश्यक आहे याची जाणीव या चर्चासत्रामुळे झाली आणि अशा विभागांमध्ये कोल्हापूर, सांगली, बेळगाव हा प्रदेश संपूर्ण जैन समाजाच्या दृष्टीने अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे, असे डॉ. विलास संगवे यांनी चर्चासत्रात सर्वांना पटवून दिले; कारण या विभागात जैनांची १० टक्के लोकसंख्या केंद्रित झाली असून असे जैनांचे केंद्रीकरण भारतात इतरत्र कुठे आढळून येत नाही. तसेच या विभागातील जैन समाज प्रामुख्याने शेती व्यवसाय करणारा आहे आणि अशा तऱ्हेचा शेतकरी जैन समाज शेती व्यवसायामुळे स्थिर स्वरूपाचा असल्याने जैन संस्कृतीच्या सातत्यास व प्रगतीस फार मोठ्या प्रमाणात त्यांचा हातभार लागला आहे. जैन आचार्य, जैन भट्टारक, जैन सेनापती, जैन ग्रंथकार व जैन कलाकार यांची गौरवशाली परंपरा या विभागाने प्राचीन काळापासून निर्माण केली असून ती आजतायागत अव्याहतपणे चालू आहे. त्याचप्रमाणे राजकीय, समाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, नैतिक आदी क्षेत्रांत आम जनतेचा सर्वांगीण विकास होईल अशा चिरंतन स्वरूपाच्या विधायक कार्याची परंपरा प्रस्थापित करू न या विभागातील जैन समाजाने मानाचे स्थान मिळविले आहे. या सर्व गोष्टींचे पर्याप्त आकलन पाश्चिमात्य संशोधकांना या चर्चासत्रामुळे प्रथमच झाल्याने त्यांचा ओढा कोल्हापूर विभागातील जैन समाजाच्या संशोधनांकडे लागेल, अशी आशादायक परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

अहिंसा प्रभावित अजोड जीवनपध्दती

त्याचप्रमाणे जगाच्या विविध भागांत पसरलेल्या विभिन्न स्वरूपाच्या अल्पसंख्य समाजांमध्ये भारतातील जैन समाज हा अनेक दृष्टींनी अगदी वैशिष्ट्यपूर्ण समाज आहे. प्रत्यक्ष दैनंदिन आचरण करण्यास अत्यंत अवघड समजल्या गेलेल्या पण अतिशय प्रशंसनीय

यशस्वीरीत्या आपले जीवन व्यतीत करणारा जैन समाज हा जगातला एकमेव समाज आहे. तसेच अहिंसाधिष्ठित जीवनपध्दतीचे अगदी प्रतिकूल परिस्थितीतदेखील निष्ठापूर्वक पालन करून, आपले अस्तित्व अबाधित ठेवून त्याबरोबर जगाची संस्कृती सर्वतोपरी समृद्ध करण्यामध्ये आपल्या लोकसंख्येच्या मानाने कितीतरी पटींनी विलोभनीय व चिरस्मरणीय यश संपादन करणाऱ्या अल्पसंख्य अशा जैन समाजासारखे दूसरे उदाहरण जागाच्या इतिहासात आढळून येत नाही. म्हणून पाश्चिमात्य देशांतील अत्यंत जागरूक सामाजिक मानवशास्त्राज्ञांचे लक्ष जैनांच्या सर्वथेव अहिंसा - प्रभावित जीवनाचे आणि मुख्यतः त्यावर आधारलेले आचारनियम, रीतिरिवाज, संस्कार, आहार, राहणी, पोशाख, व्यवसाय, भाषा, वागणूक, गृहरचना, गृहसजावट, संशोधनात्मक अध्ययन विविध प्रकल्पांद्वारे करण्याकडे व त्यासाठी भारताच्या विविध भागांत प्रत्यक्ष राहून अधिकृत माहिती घेण्याकडे आता वळले आहे; म्हणून सर्वमान्य जैन लोकांच्या प्रचलित जीवनपध्दतीचा व जीवनक्रमाचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यासाठी विविध संशोधनप्रकल्प पाश्चिमात्य देशांतील विद्यापीठांकडून यापुढे लवकरच कार्यान्वित होतील, अशी आशादायक परिस्थिती निर्माण झाली आहे. यासाठी साहजिकच जैन समाजाने आपली उच्च सांस्कृतिक परंपरा टिकवून ठेवणे व त्या दृष्टीने आपले आचार - विचार व्यसनमुक्त आणि चांगले दर्जेदार राखणे जरूरीचे आहे, याची जाणीव आपण ठेवली पाहिजे व त्या दृष्टीने सर्वांचे सतत प्रयत्न राहिले पाहिजेत.

| १० |

अद्वितीय जैन शिल्प : मानस्तंभ

मानस्तंभ हा वास्तुशिल्पाचा एक वैशिष्टपूर्ण प्रकार असून जगाच्या वास्तुकलेच्या आजवरच्या इतिहासामध्ये त्याला तोड नाही. वास्तुशिल्पाचा हा अद्वितीय प्रकार अत्यंत प्राचीन काळापासून फक्त जैनांमध्ये - आणि विशेषतः दिगंबरपंथीय जैनांमध्ये - आढळून येतो. जिन

मंदिरासमोरील प्रांगणामध्ये उंच मानस्तंभ उभा करण्याची प्रथा भारतात सर्वत्र प्रचलित असली तरी ती प्रामुख्याने दक्षिण भारतात झाली आहे आणि सर्व जगातील मान्यवर पुरातत्त्वशास्त्रज्ञ, वास्तुशास्त्रज्ञ व कलासमीक्षक यांचे अभ्यासपूर्ण लक्षच सातत्याने वेधून घेत आहे; म्हणून मानस्तंभ ही जैन संस्कृतीने भारताच्या नव्हे तर जगाच्या संस्कृतीला दिलेली अमोल देणगी आहे, असे मानले जाते.

मानस्तंभाची धार्मिक पार्श्वभूमी

जिन मंदिरासमोर उघड्यावर मजबूतपणे रोवलेल्या उंच, निमुळत्या होणाऱ्या पाषाणाच्या खांबावरील छतासारख्या छत्रीवर विराजमान केलेल्या चतुर्मुख म्हणजे प्रत्येक दिशेला तोंड असणाऱ्या चार जिनप्रतिमा असलेल्या वास्तुशिल्पाला ‘ मानस्तंभ ’ अशी संज्ञा दिली जाते.

मानस्तंभाची रचना

धर्मशास्त्रामध्ये दिलेल्या या वर्णनानुसार मानस्तंभाची रचना करण्याची प्रथा अजून चालू आहे. आता समवसरण उपलब्ध होत नसल्याने जिन मंदिरालाच समवसरण कल्पून जिन मंदिरापुढील उघड्या जागेवर मानस्तंभ बांधण्यात येतो. तसेच जिन मंदिरातील मूलनायकाच्या मूर्तीच्या उंचीच्या अनुरोधाने मंदिरापुढील मानस्तंभाची उंची ठरविण्यात येते. याचा अर्थ असा की, मानस्तंभाची उंची समोरच्या जिन मंदिरातील मूलनायकाच्या उंचीच्या बारापट असते. तसेच मानस्तंभ मुख्यतः गोलाकारच असतो; पण क्वचित ठिकाणी तो चौरस केलेला आढळून येतो. त्याचप्रमाणे मानस्तंभाचे तीन विभाग किंवा मजले एकाच पाषाणाचे करण्यात येतात, मग तो पाषाण शुभ्र संगमरवरी असो किंवा काळ्या कठीण दगडाचा असो. शिवाय, मानस्तंभावरील चारी बाजूंच्या मूर्ती एकाच तीर्थकराच्या असतात आणि मानस्तंभाच्या सर्व बाजूंवर ध्वजा, घंटा, चवरी, किंकिणी आदींची रचना केलेली असते. मानस्तंभाला ‘ इंद्रध्वज ’ असेही म्हणण्यात येते. अलीकडील काळात मानस्तंभाच्या मूल म्हणजे खालच्या विभागावर तीर्थकर मातेला पडलेल्या

शुभसूचक १६ स्वप्नांची चित्रे कोरण्यात प्रघात रूढ होत आहे. एकूण मानस्तंभाची रचना कलापूर्ण, मनोहर व शुभपरिणामी करण्याची प्रथा अजून चालू आहे.

मानस्तंभाचे प्रयोजन

मानस्तंभ ही प्रतीकात्मक (Symbolic) रचना आहे. उंच मानस्तंभाजवळ गेल्याने आपण किती लहान आहोत, याची मनुष्याला कल्पना येते आणि त्याचा सर्व गर्व, ऐट, मद, मान आदी अहंपणाच्या खोट्या भावना गळून पडतात. म्हणून आचार्य जिनसेन यांनी ' आदिपुराण ' या ग्रंथात आकाशाला स्पर्श करणारे मानस्तंभ सुशोभित असतात, ते दुरू न दृष्टीस पडतात व मिथ्यादृष्टी लोकांचा गर्व शीघ्र नष्ट करतात असे मानस्तंभाचे गुणवर्णन केले आहे. साहजिकच ' मानस्तंभयति इति मानस्तंभः ! ' म्हणजे ज्याच्या केवळ दर्शनाने पाहणाऱ्याचा मान (मद) निघून जातो तो मानस्तंभ असे सार्थ नाव या वास्तूला पडले आहे.

मानस्तंभ या नावाची सार्थकता आचार्य यतिवृषभ यांनी ' तिलोयपण्णत्ति ' या ग्रंथात खालीलप्रमाणे वर्णिली आहे. ' मानस्तंभाचे दुरू न दर्शन घेतल्यानेसुद्धा मिथ्यादृष्टी लोकांची मने अभिमानरहित होतात, म्हणून त्यांना मानस्तंभ म्हटले जाते. '

शिवाय मान किंवा मद हरण करणे एवढेच मानस्तंभाचे मर्यादित प्रयोजन असत नाही, तर अहंभाव नष्ट करण्याबरोबरच पाहणाऱ्याच्या मनात सम्यक् धार्मिक श्रद्धाभाव निर्माण करण्याची क्षमतादेखील मानस्तंभात असते.

त्याचप्रमाणे मानस्तंभाला सामाजिक बाजूदेखील आहे. मानस्तंभ खूप उंच असल्याने त्याच्यावरील जिनप्रतिमांचे दर्शन बऱ्याच लांब अंतरावरून नसुद्धा होऊ शकते आणि खेड्यामध्ये तर ते गावामधून आणि आजूबाजूच्या शेतांमधूनही होऊ शकते. त्यामुळे आपल्या सर्व कृत्यांवर व आचरणावर देवाची सदैव नजर आहे अशी माणसाची भावना होते आणि म्हणून तो दुष्कृत्य

करण्यापासून स्वतः ला परावृत्त करण्याचा संभव जास्त असतो. तेव्हा दुष्कार्य निवृत्ती व सत्कार्य प्रवृत्ती या समाजोपयोगी भावनांच्या निर्मितीला साहाय्यभूत होणे हे मानस्तंभाचे तिसरे प्रमुख प्रयोजन होय.

या सर्व कारणांमुळे मानस्तंभावरील मूर्ती या ' सर्वतोभद्र ' म्हणजे सर्वांचे कल्याण करणाऱ्या व शुभ किंवा भद्र परिणामी समजल्या जातात.

मानस्तंभाची लोकप्रियता

अशारीतीने मानस्तंभ किंवा इंद्रध्वज यांची धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रांमधील उपयुक्तता पटल्याने आणि त्याची कलापूर्ण व मनोहर रचना स्थानीय सौंदर्यात मोलाची भर घालीत असल्याने त्याची उभारणी करण्याची प्रथा दिगंबरपंथीय जैनांमध्ये अतिशय लोकप्रिय झाली. त्यामुळे फार प्राचीन कालापासून दिगंबर जैनांनी तीर्थक्षेत्रावरील अगर गावातील जिन मंदिरासमोर मनोज्ञ मानस्तंभ बांधल्याची अगणित उदाहरणे भारताच्या सर्व भागांतून आणि विशेषतः दक्षिण भारतातून मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात. अशा मानस्तंभाचा सर्वांत जुना ऐतिहासिक पुरावा उत्तर प्रदेशातील गोरखपूर जिल्ह्यातील कहांव गावी मिळाला आहे. हा मानस्तंभ गुप्त कालात इ. स. ४६० - ६१ साली बांधली गेला आहे असून त्यावर सम्राट समुद्रगुप्तांचे आदेशदेखील कोरलेले आहेत. तसेच उत्तर प्रदेशातील झाशी जिल्ह्यातील बेतवा नदीच्या किनाऱ्यावरील पहाडामध्ये असलेल्या देवगढ तीर्थक्षेत्रावर आठव्या शतकापासून बाराव्या शतकापर्यंत अनेक दिगंबर जिनमंदिरांसमोर बांधलेले कलापूर्ण मानस्तंभ दिसून येतात. या ठिकाणी मानस्तंभाच्या रचनेमध्ये काही बदल झाल्याचे पाहावयास मिळते. तेथील काही मानस्तंभांवर अग्रभागी असलेल्या नेहमीच्या चतुर्मुख जिनबिंबाखेरीज खालच्या तळाच्या भागांवर यक्षिणी व क्षेत्रपाल यांच्या चार प्रतिमा चार बाजूंनी कोरलेल्या आढळून येतात. मानस्तंभाच्या टोकावरील चतुर्मुख जिनबिंबाबरोबरच स्तंभाच्या खालच्या भागावरदेखील प्रतिमा कोरण्याच्या या मर्यादित स्वरूपाच्या पध्दतीचा अत्यंत प्रगल्भ आविष्कार राजस्थानातील चितोड गावच्या ' ६

कीर्तिस्तंभ ' इसवी सनाच्या १२ व्या शतकापूर्वी बांधला गेला असावा, १५ व्या शतकामध्ये राणा कुंभ यांच्या कारकीर्दीत त्याची दुरुस्ती व डागडुजी करण्यात आली असावी असे वास्तुशास्त्रज्ञांचे मत आहे. हा स्तंभ एका शिखरबंद जिनमंदिरासमोर बांधलेला आहे. तसेच हा स्तंभ सुमारे ८० फूट उंच असून त्याच्या तळभागाचा व्यास ३१ फूट आणि वरच्या भागाचा व्यास १५ फूट आहे. या स्तंभाचे एकूण सात मजले असून त्याच्या अग्रभागी गंधकुटी स्वरूपाची छत्री बांधली आहे. एकदा वीज पडल्याने ही छत्री मोडली होती, परंतु महाराणा फत्तेसिंहाने सुमारे ८० हजारांचा खर्च करून पुन्हा ती पूर्ववत बांधविली. यावरील शिखराच्या गंधकुटीमध्ये पूर्वी निश्चितच चतुर्मुखी दिगंबर जिनमुर्ती असली पाहिजे. स्तंभावरील सर्व साती मजल्यांच्या चारी बाजूंना आदिनाथ व अन्य तीर्थकरांच्या नग्न प्रतिमा विरजमान आहेत. यावरून या मानस्तंभावरील चतुर्मुख जिनमुर्ती आदिनाथ तीर्थकरांचीच असली पाहिजे व हा स्तंभ आदिनाथ तीर्थकरांचाच स्मारक असला पाहिजे.

मानस्तंभाचे कलात्मक महत्त्व

मानस्तंभ हा वास्तुशिल्प प्रकार भारतात सर्वत्र आणि विशेषतः दक्षिण भागात अत्यंत लोकप्रिय बनला. एवढेच नव्हे तर कलात्मक दृष्टीनेदेखील भारतीय वास्तुकलेच्या संदर्भात अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण ठरला आहे. जैनांनी आजवर बांधलेल्या मानस्तंभांची भारतातील आणि परदेशातील प्रथितयश वास्तुकलेच्या समीक्षकांनी अगदी मुक्तकंठाने स्तुती केली आहे. डॉ. व्हिन्सेंट स्मिथ यांनी आपल्या ' भारत व सिलोन ' ग्रंथामध्ये ' भारतीय कलेचा संपूर्णपणे विचार केल्यास उच्च अभिरुचीच्या बाबतीत या कॅनरा जिल्ह्यातील मानस्तंभाची बरोबरी करणारी दुसरी कोणतीही वास्तु सहसा सापडणार नाही, ' असा निर्वाळा दिला आहे.

अशा रीतीने वास्तुकलेच्या क्षेत्रात जैन मानस्तंभांना वैशिष्ट्यपूर्ण महत्त्व प्राप्त झाले आणि हे महत्त्वाचे स्थान टिकविण्याची परंपरा अजूनही चालू आहे. या परंपरेचा एक भाग म्हणजे कोल्हापूरातील श्री लक्ष्मीसेन जैन मठाच्या विस्तीर्ण प्रांगणात श्री चंद्रप्रभ तीर्थकरांच्या

मंदिरासमोर उभा केलेला ३६ फूट उंचीचा अखंड ग्रॅनाइट पाषाणाचा कलापूर्ण व मनोहर मानस्तंभ भारतात इतरत्र आढळून येत नाही, म्हणून श्री लक्ष्मीसेन मठातील हा नूतन मानस्तंभ कोल्हापूरच्या समृद्ध वास्तुशिल्पकलेचे वैभव वाढविले इतकेच नव्हे तर भारतातील असंख्य मानस्तंभांमध्ये अद्वितीय व आकर्षण ठरेल यात शंका नाही.

| ११ |

जैन शिल्पकला वैभव

(श्री क्षेत्र बाहुबली येथील पंचकल्याण प्रतिष्ठा महोत्सवप्रसंगी दि. १३ मार्च, १९८४ रोजी ८२८ वर्षीय प्राचीन मनोज्ञ भगवान बाहुबली प्रतिमेचा मस्तकाभिषेक व जैन शिल्पकला समारोह भव्य प्रमाणात साजरा झाला. त्या वेळी वरील विषयावर डॉ. विलास संगवे यांचे जे उद्बोधक व माहितीपूर्ण भाषण झाले, ते ' सत्मति ' च्या वाचकांसाठी त्यांनी प्रस्तुत लेखरूपाने लिहून पाठविले एतदर्थ धन्यवाद. - संपादक)

जैन शिल्पकलेचे महत्त्व

जैन संस्कृतीमध्ये शिल्पकलेला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. जैन संस्कृती जिथे जिथे रुजली, वाढली, तिथे तिथे शिल्पकलादेखील वृद्धिंगत पावली असे दिसून येते. जैन धर्म हा वैराग्य, तन्मूलक तप : - साधना व मोक्ष या गोष्टींना महत्त्व देणारा असला तरी जैनांच्या सांस्कृतिक परंपरेत कलेच्या उपासनेलाही महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे. कलेची जोड दिल्याशिवाय कोणताही धर्म लोकमानसात रुजत नाही, हे जाणून जैन आचार्यांनी अनेक कलांकडे योग्य ते लक्ष पुरविले. जैन साहित्यामध्ये ठिकठिकाणी ७२ कलांचा उल्लेख आढळतो आणि समवायांग सूत्रामध्ये ७२ कलांची संपूर्ण नामावली दिली आहे. या ७२ कलांचा वापर करू न, त्यांत नैपुण्य प्राप्त करू न घेण्याची व अप्रतिम कलाकृती निर्माण करण्याची परंपरा जैन

कलाकारांनी प्रस्थापित केली व ती आजतागायतही चालू आहे. साहजिकच या सौंदर्यपूर्ण व मनोज्ञ अशा तिला जगाच्या विविध संस्कृतीमध्ये मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. विशेष म्हणजे या जैन कलाकृतीमध्ये आणि मुख्यतः जैन शिल्पकलाकृतींमधून सौंदर्याची अनुपम अभिव्यक्ती स्पष्टपणे दिसून येते. एवढेच नव्हे तर त्यांमधून सौंदर्याबरोबरच लोकजीवनाचे प्रतिबिंबदेखील प्रभावीपणे प्रत्ययास येते. तेव्हा जैन शिल्पकला ही इतर कलांप्रमाणे धर्माधिष्ठित असली तरी ती एक उत्कृष्ट व महत्त्वपूर्ण कला आहे आणि केवळ भारतीय नव्हे तर जगाची कला समृद्ध करण्यामध्ये तिचा फार मोठा वाटा आहे, असे आता मान्य झाले आहे.

जैन शिल्पकलेची वैशिष्ट्ये

१) प्राचीनता : हे जैन शिल्पकलेचे पहिले प्रमुख वैशिष्ट्य होय. जैनांचे प्रथम तीर्थंकर भगवान वृषभदेव यांनी लोकांना उपजीविका करण्यासाठी उपयुक्त अशा सहा कर्मांचा पुरस्कार केला होता व त्यांमध्ये शिल्पाला स्थान दिले होते. हे आचार्य जिनसेन यांच्या ' आदिपुराण ' या ग्रंथातील खालील श्लोकांवरून दिसून येईल ---

असर्मिषिः कृषिर्विद्या वाणिज्यं शिल्पमेव च ।
कर्माणीमानि षोढा स्युः प्रजाजीवनहेतवे ॥
तत्रासिकर्म सेवायां मषिर्लिपिविधौ स्मृता ।
कृषिर्भूकर्षणे प्रोक्ता विद्या शास्त्रोपजीवने ॥
वाणिज्यं वणिजां कर्म शिल्पं स्यात् करकौशलम् ।
तच्च चित्रकलापत्रछेद्यादि बहुधां स्मृतम्

१) १६ / १७९, १८१, १८२

याचा अर्थ असा की गृहस्थाच्या दैनंदिन स्वरूप पाह्या सहा कर्मांमध्ये ' शिल्प ' कर्माला विशेष स्थान देण्यात आले आहे आणि ' शिल्प ' म्हणजे ' हस्तकौशल्य ' असा व्यापक अर्थ सूचित

केला आहे. साहजिकच इतिहासपूर्व फार पुरातन कालापासून ' शिल्पकला ' ही जैन संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग म्हणून प्रसारात आली आहे ; यामुळेच ' शिल्पचार्य ' या नावाचा स्वतंत्र उल्लेख जैन साहित्यात आढळून येतो.

२) विविधता : हे जैन शिल्पकलेचे दुसरे उल्लेखनीय वैशिष्ट्य आहे. ' शिल्प ' ही संज्ञा फार व्यापक असून यामध्ये ' चित्रकला ' व ' कोरीव कला ' यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. कोरीव काम करणारी शिल्पकलादेखील अतिशय विस्तृत व वृद्धिंगत असून तिचे ----

- २) मूर्तिशिल्प (Iconography)
- ३) वास्तुशिल्प (Architecture)
- ४) मंदिरशिल्प (Temple Architecture)
- ५) शैलशिल्प (Rock - Sculpture)
- ६) प्रसाधनशिल्प (Bas Relief)

असे पाच विभाग मान्यता पावले आहेत. शिल्पकलेच्या या सर्व विभागांमध्ये जैन शिल्पाचार्यांनी अत्यंत विलोभनीय कृती निर्माण केल्या आहेत. विशेष म्हणजे शिल्पकलेच्या या प्रत्येक विभागामध्ये आकार, कोरीवता, नक्षीकाम, प्रतीकांचा वापर आदी दृष्टींनी मनाला थक्क करणारी विविधता सर्वत्र ठळकपणे निदर्शनास येते.

३) समृद्धता : हे जैन शिल्पकलेचे तिसरे ठळक वैशिष्ट्य आहे. जैन शिल्पकला केवळ प्राचीन व विविध स्वरूप पाची आहे, एवढेच नव्हे तर ती समृद्ध किंवा संपन्नदेखील आहे. जैन शिल्पाचार्यांनी निर्माण केलेली मंदिरे, मूर्ती, लेणी, वास्तू आदींची संख्या प्रचंड व विस्मयकारक वाटावी अशी आहे. जैन समाजासारख्या लहान समाजाने एवढ्या प्रचंड प्रमाणावर केलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण कलाकृतींच्या निर्मितीला जगाच्या इतिहासात तोड नाही. असंख्य जैन शिल्पकृती

भारताच्या सर्व भागांत अजूनही सुस्थितीत आढळून येतात आणि त्याचबरोबर दिसून येतात. या सर्व गोष्टी जैन शिल्पकलेच्या समृद्धतेची स्पष्टपणे साक्ष देतात.

४) सुंदरता : हे जैन शिल्पकलेचे चौथे उल्लेखनीय वैशिष्ट्य आहे. ‘ जैन शिल्पकृती या सर्व दृष्टींनी सौंदर्ययुक्त असतात व मनावर कायमचा ठसा उमटविणाऱ्या असतात, ’ असा निर्वाळा डॉ. व्हिन्सेंट स्मिथ, जेम्स फर्ग्युसन व पर्सी ब्राऊन यांसारख्या ख्यातनाम पुरातत्त्व - शास्त्रज्ञानी आपल्या सर्वमान्य ग्रंथांतून दिला आहे. डोंगर, दरी, नदीकिनारा यांसारख्या अत्यंत निसर्गरम्य जागा आपल्या शिल्पकृतींसाठी निवडण्यामध्ये जैनांनी सर्व जगात फार मोठी आघाडी मारली आहे आणि भारतात निसर्गसौंदर्याने नटलेल्या प्रमुख जागी जैनांनी आपली मंदिरे अगर पवित्र वास्तू हमखास निर्माण केल्या आहेत, असे स्पष्टपणे आढळून येते. जैन मंदिरे व भोवतालचा निसर्ग परिसर यांच्यासारखा मनोज्ञ मिलाफ इतरत्र क्वचितच दिसून येतो; यामुळे जैनांची तीर्थक्षेत्रे व मंदिरे ही अप्रतिम निसर्गसुंदर स्थाने म्हणूनदेखील भारतात अतिशय प्रसिध्द आहेत.

५) अखंडित परंपरा : हे जैन शिल्पकलेचे पाचवे लक्षणीय वैशिष्ट्य आहे. शिल्पकला ही कित्येक शतकांपासून अव्याहतपणे प्रचलित असली तरीदेखील तिच्यामध्ये थोडासुद्धा फरक पडला असे दिसून येत नाही. जैन मूर्तिविज्ञान किंवा जैन मूर्तीची निर्मिती यावरून ही गोष्ट स्पष्टपणे प्रत्ययास येते. जैन मूर्तिनिर्मितीचे अगदी प्रारंभीचे म्हणजे कित्येक शतकांपूर्वीचे नियम आजतागायत अत्यंत कटाक्षाने पाळले जातात. जैन तीर्थकरांच्या मूर्तीमध्ये गेल्या कित्येक शतकांत काहीही फरक पडलेला आणि कोणताही बदल केलेला दिसत नाही. हिंदू देसतांच्या मूर्तीमध्ये स्थानपरत्वे व कालपरत्वे वेगळेपणा काही वेळेला जाणवतो; पण अशी विभिन्नता जैन तीर्थकरांच्या मूर्तीत प्रत्ययास येत नाही. तसेच पडलेली अगर झोपलेली अशी गौतम बुद्धाचयी मूर्ती काही ठिकाणी आढळून येते; पण झोपलेली जिनमूर्ती मात्र कुठेही आढळून येत नाही म्हणून परंपरागतता हा जैन शिल्पकलेचा स्थायीभाव झाला आहे.

६) समन्वयता : हे जैन शिल्पकलेचे विलोभनीय असे सहावे वैशिष्ट्य आहे. जैन शिल्पाचार्यांनी भारताच्या विविध भागांत मंदिर शिल्पाच्या व वास्तुशिल्पाच्या अगणित व अप्रतिम कृती निर्माण केल्या असल्या तरी त्यांनी जैनांचा स्वतंत्र असा मंदिर - शिल्प अगर वास्तुशिल्प - प्रकार रूढ केला नाही हे विशेष होय. ज्या त्या भागातील प्रचलित शिल्पप्रकार जैन शिल्पाचार्यांनी आत्मसात केला. एवढेच नव्हे तर त्यात भरपूर प्रगती करू न दाखविली. मंदिर शिल्पावरू न ही गोष्ट सहजपणे दिसून येते; म्हणून जैन मंदिरांच्या रचनेमध्ये उत्तर भारतात ' नागर मंदिर ' प्रकार किंवा ऊर्ध्व वृत्ती (Vertical) प्रकार आणि दक्षिण भारतात ' द्राविड मंदिर ' प्रकार किंवा ' समतल वृत्ती ' (Horizontal) प्रकार प्रामुख्याने प्रत्ययास येतात. जैनांची ज्या त्या भागांतील लोकांमध्ये समरस होण्याची ही समन्वयवादी प्रवृत्ती शिल्पकलेप्रमाणे साहित्य, संगीत, नृत्य, नाट्य आदी कलांमध्ये आणि जीवनाच्या विविध क्षेत्रांमध्येदेखील प्रकर्षाने व स्पष्टपणे प्रत्ययास येते. म्हणून अगदी स्वतंत्र असा जैन वास्तु - शिल्प प्रकार (Jain School of Architecture) अस्तित्वात आला नाही.

७) लोकाश्रय : हे जैन शिल्पकलेचे मोठे स्पृहणीय असे सातवे वैशिष्ट्य आहे. जैन शिल्पकलेला राजाश्रय मिळाला हे खरे; पण तो फार थोड्या प्रमाणात मिळाला. मात्र लोकाश्रय हा जैन शिल्पकलेला अत्यंत मोठ्या प्रमाणात मिळाला. धनिक व व्यापारी वर्ग आणि सामान्य जनता यांच्या अपरिमित पाठिंब्यावरच जैन शिल्पकला सर्वार्थाने वृद्धिंगत झाली. जैन समाजाच्या सर्व थरांतील व्यक्तींनी एक धार्मिक कर्तव्य म्हणून मंदिर, मूर्ती, स्तूप, लेणी, स्तंभ आदी पवित्र वास्तूंच्या निर्मितीस सदैव चालना दिली. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या संरक्षणाचीदेखील शक्य ती तजवीज धर्मभावनेने केली. ही धर्मसंरक्षणाची व संवर्धनाची परंपरा आजतागायत चालू आहे; म्हणूनच जैन शिल्पकृती विपुल प्रमाणात व त्या मानाने सुस्थितीत आढळून येतात. या दृष्टीने जैन शिल्पकला ही मुख्यतः लोककला आहे असे म्हणता येईल. साहजिकच जैन शिल्पकलेची निरंतरता अगर सातत्य हे लोकाश्रयावरच टिकून राहिले आहे व यापुढेही राहणार आहे, हे उघड आहे.

८) सन्मार्गप्रवृत्ती : हे जैनांच्या साहित्य, संगीत, चित्र आदी कलांप्रमाणे शिल्पकलेचेदेखील अत्यंत महत्त्वपूर्ण असे आठवे वैशिष्ट्य आहे. नवतिर्मितीचा आनंद आणि दृष्टिसुख हे जरी कलेच्या अभिव्यक्तीचे हेतू असले तरी ते आनुषंगिक आहेत, अशी सर्व जैन कलाकरांची - मग ते शिल्पकार असोत, साहित्यकार असोत, की चित्रकार असोत - दृढ धारणा असते. सर्व लोकांना सन्मार्ग - प्रवृत्त करणे हेच कलानिर्मितीचे प्रमुख उद्दिष्ट विविध क्षेत्रातील जैन कलाकारांनी आपल्या नजरेसमोर ठेवले होते; म्हणून सर्व जैन शिल्पकृतींची रचना याच सर्वोदयवादी किंवा सर्व कल्याणकारी वृत्तीची जोपासना व वाढ करण्याच्या हेतूनेच मुख्यतः झाली होती, हे दिसून येते. मराठवाड्यातील वेरू ळ इथे बौध्द, हिंदू व जैन या तिन्ही धर्मीयांची जगप्रसिध्द अशी शैलशिल्पे अगर गिरि - शिल्पे म्हणजे डोंगरात कोरलेली लेणी आहेत; परंतु या लेण्यामध्ये जैन लेणी अगदी वेगळी व सात्त्विक भावनेने परिपूर्ण अशी वाटतात; एवढेच नव्हे तर त्यामध्ये उत्तान शृंगारता किंवा उच्छृंखलपणा यांचा संपूर्ण अभाव दिसून येतो. त्यामुळे तेथील जैन लेण्यांमध्ये पवित्रतेला व शांततेला पोषक असे धार्मिक वातावरण साहजिकच निर्माण होते.

जी गोष्ट लेण्यांची तीच गोष्ट ' तीर्थयात्रा दृग्विशुद्धये । ' म्हणजे जीवनदृष्टी शुध्द होण्यासाठी तीर्थयात्रा करावी हा जैन धर्माने घालून दिलेला हेतू सफल करण्याच्या पवित्र उद्देशानेच जैन तीर्थक्षेत्रांतील पवित्र वास्तूंची निर्मिती जैन शिल्पकारांनी केली; म्हणूनच सर्व जैन तीर्थक्षेत्रांवरील पवित्र वातावरण आजतागायत जसेच्या तसे टिकले आहे. याच सन्मार्ग - प्रवृत्तीचा परिपोष मूर्ती, मंदिरे व मानस्तंभ यांच्या निर्मितीमध्ये प्रामुख्याने दिसून येतो. अर्धोन्मीलित नयन, नासाग्र दृष्टी, प्रशान्त मुद्रा, मंद स्मित आदी लक्षणांनी युक्त असलेली जिनमूर्ती ही पाहणाऱ्यांच्या मनात हमखास शुभ भाव निर्माण करते; म्हणूनच जिनमूर्ती ही सर्वतोभद्र किंवा भद्र परिणामी मूर्ती म्हणूनच ओळखली जाते. जिन मंदिरांच्या दर्शनानेदेखील पवित्र भावच प्रकट होतात म्हणूनच ' दृष्टाष्टक स्तोत्रा ' च्या सुरुवातीलाच

दृष्टं जिनेन्द्रभवनं भवतापहारी ।

भव्यात्मनां विभवसंभवभूरिहेतु ॥

म्हणज जिनमंदिर हे संसाराचा ताप हरण करणारे आहे असे जिन मंदिराचे सार्थ वर्णन केले आहे. केवळ जिनमंदिरे बांधून जैन शिल्पकार थांबले नाहीत तर त्यांनी ' मंदिर - नगर ' (Temple City) या नावीन्यपूर्ण शिल्पप्रकाराची उभारणी केली. एखाद्या पवित्र जागी अनेक मंदिरांची जवळ जवळ रचना करण्याची ही अनोखी पध्दत जैन शिल्पकारांनी रूढ केली नावारू पास आणली. सोनागिरी, मुक्तागिरी, कुंथलगिरी, श्रवणबेळगोळ आदी जैन क्षेत्रे ही मंदिर - नगरांची उत्कृष्ट उदाहरणे होत; किंबहुना ' मंदिर - नगरी ' किंवा ' मंदिर - समूह ' ही जैनांनी जगाला दिलेली अमोल देणगी होय.

मानस्तंभ : अद्वितीय शिल्पप्रकार

अशीच देणगी दिगंबर जैनांनी ' मानस्तंभ ' च्या रूपात जगाला दिली आहे. मानस्तंभ हा अद्वितीय असा शिल्पकार मुख्यतः दिगंबर जैनांनी प्रचारात आणला व परिपूर्णतेला नेला. अग्रभागी मूर्ती अधिष्ठित असलेले उंच व कलापूर्ण स्तंभ जगात इतरत्र कुठेही आढळून येत नाहीत. ते फक्त भारतात आणि विशेषतः दक्षिण भारतात प्रामुख्याने दिसून येतात. या मानस्तंभांची निर्मिती प्रतीकात्मक स्वरूपाची असते. म्हणून मानस्तंभाचे यथार्थ प्रयोजन ' आदिपुराण ' या प्राचीन ग्रंथात खालीलप्रमाणे केले आहे -----

अधिष्ठिता विरेजुस्ते मानस्तंभा नभोलिहः ।
ये दूराद् वीक्षितामानं स्तम्भयन्त्याशु दुर्दृशाम् ॥
नभस्पृशो महामाना घण्टाभिः परिवारिताः ।
सचामरध्वजा रेजुः स्तम्भास्ते दिग्गजायिताः ॥
दिक्चतुष्टयमाश्रित्य रेजे स्तम्भचतुष्टयम् ।
तत्तद्व्याजादिवोद्भूतं जिनानन्तचतुष्टयम् ॥
हिरण्मयीर्जिनेन्द्रार्च्याः तेषां बुध्नप्रतिष्ठिताः ।
देवेन्द्राः पूजयन्ति स्म क्षीरोदाम्भोभिषेचनैः ॥

मानस्तम्भात् महामान - योगात् त्रैलोक्यामाननात् ।

अन्वर्थसंज्ञया तज्ज्ञैर्मानस्तम्भाः प्रकीर्तिताः ॥

---- २२/९५, ९६, ९७, ९८, १०२

याचा अर्थ असा की, ‘ आकाशाला स्पर्श करणारे मानस्तंभ दुरू न दृष्टीस पडताच अज्ञानी - मिथ्यादृष्टी लोकांचा गर्व नष्ट करतात (मानं स्तम्भयन्ति). आकाशाला स्पर्श करणारे, महाप्रमाणाचे धारक, घंटा, चामर, ध्वजा यांनी युक्त अतएव दिग्गजासमान असे चारही दिशांना असणारे चार मानस्तंभ म्हणजे जणू भगवंताचे अनंतचतुष्टयच होत. या मानस्तंभाच्या अग्रभागी जिनेंद्र भगवंताच्या सुवर्णमय प्रतिमा विराजमान असतात व देवेंद्र क्षीरसागराच्या जलाने त्यांचा अभिषेक करतात. सारांश, त्यांच्या अवलोकनाने मिथ्यादृष्टीचा मान (अहंकार) नष्ट होतो. त्यांचे प्रमाण मोठे उंच असते व तीन लोक त्यांचा सन्मान करतात, म्हणून जाणकारांनी यांना ‘ मानस्तंभ ’ असे अन्वर्थक नाव दिले आहे. या मानस्तंभाचे दर्शन जसे अहंभाव नष्ट करण्यास मदत करते तसेच ते सम्यक्दर्शनाच्या प्राप्तीलादेखील साहाय्यभूत होते. एवढेच नव्हे तर दुष्कार्यनिवृत्ती व सत्कार्यप्रवृत्ती या भावनांचा परिपोषदेखील करते. ’

एकूण लोकांना सन्मार्गावर स्थिर करण्याचे फार मोठे कार्य जैन शिल्पकला पार पाडीत आहे.

विभाग २

जैन साहित्य, शिक्षण व पत्रकारिता

- १२) जैनांचा साहित्यसंभार
- १३) समणसुत्तं (श्रमणसूत्रम्)
- १४) महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषद
- १५) मराठी जैन साहित्य: संकल्पना विकास
- १६) जैनांची शैक्षणिक परंपरा
- १७) मराठी जैन नियतकालिके: परंपरा व कार्य
- १८) ' जैनबोधका ' ची शतकाची वाटचाल

जैनांचा साहित्यसंभार

प्राचीन भारतीय संस्कृती समृद्ध करण्यासाठी आपापल्या काळात जैनाचार्यांनी विविध क्षेत्रांमध्ये अतिशय मोलाची कामगिरी बजावली आहे. लोकसंख्येच्या मानाने विचार करता , प्राचीन जैनाचार्यांनी चिरंतन स्वरू पाची करू न ठेवलेली हि कामगिरी डोळ्यांत भरल्याशिवाय राहत नाही. हिंदू व बौद्ध तत्त्वज्ञानाहून जैन तत्त्वज्ञान अगदी स्वतंत्र असून त्यांत जैनाचार्यांनी जीव-अजीवादी मूलतत्त्वांचा स्वतंत्र दृष्टिकोनांतून सखोल विचार केला आहे. वेदान्ती लोकांचा नित्यवाद किंवा बौद्धधर्मीयांचा विनाशवाद याच्या तुलनेत जैनाचार्यांनी प्रतिपादिलेला नित्यानित्यात्मक अनेकान्तवादाचा सिद्धांत आधुनिक पौरात्य व पाश्चिमात्य तत्त्वेवेत्यांनाही अधिक ग्राह्य वाटतो आणि हा अनेकान्तवाद म्हणजे जैनांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाला दिलेली महान देणगी होय असे मानण्यात येते. तत्त्वज्ञानाप्रमाणेच कलाकौशल्याच्या क्षेत्रातही जैनांनी अप्रतिम कार्य केले आहे. आबू व राणकपूर येथील कलापूर्ण विशाल जिनमंदिरे जैनांनी वास्तुकलेत केलेल्या प्रशंसनीय प्रगतीची साक्ष देतात.

श्रवणबेळगोळ येथील भगवान गोमटेश्वरांची प्रचंड पण प्रमाणबद्ध व अतिशय मनोज्ञ प्रतिमा ही अखिल विश्वामध्ये मूर्तिकलेतील अद्वितीय कृती समजली जाते. उत्तान शृंगारापासून सर्वथैव अलिप्त असलेली जैनांची शिल्पकला ही मनात संयम, समता व शुभ भावना निर्माण करण्यासाठी प्रसिद्ध आहे. हिंदुस्थानात सर्वत्र सुंदर चैत्यालये बांधून, निसर्गरम्य अशा गिरिशिखरांवर पवित्र तीर्थक्षेत्रांची रचना करू न, पुष्कळ ठिकाणी मनोज्ञ मानस्तंभ व कीर्तिस्तंभ उभारू न, काही ठिकाणी कोरीव लेणी खोदून व योग्य जागी मनोहर प्रसाधन - शिल्पाचा उपयोग करू न जैनांनी कितीतरी रम्य कलाकृती निर्माण केल्या व भारतीय कलाकौशल्याच्या अभिवृद्धीला मोठ्या प्रमाणात मदत केली. तत्त्वज्ञान व कलाकौशल्याप्रमाणेच साहित्याच्या प्रांगणातदेखील

विविध विषयांवरील विपुल वाङ्मय अधिकारवाणीने निर्माण करू न जैनांनी आपले नाव अजरामर करू न ठेवले आहे, यांत शंका नाही. श्रेष्ठा आचार्यांनी व विद्वान पंडितांनी केलेल्या या विशाल वाङ्मयसेवेची सुमारे पन्नास - साठ वर्षांपूर्वी लोकांना फारशी कल्पना नव्हती; परंतु जसजसे जैन ग्रंथ प्रकाशात येऊ लागले आणि पौर्वात्य व पाशिमात्य संशोधक विद्वान त्यांचा सखोल अभ्यास करू लागले, तसतसा भारतीय साहित्यात जैनांनी आजतागायत जी मोलाची भर घातली आहे, त्याचा विद्वानांना अधिकाधिक प्रत्यय येऊ लागला आहे. साहित्याच्या या विशाल क्षेत्रात जैनाचार्यांनी जी वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरी बजावली आहे, तिचाच थोडक्यात परिचय करू न देण्याचे या लेखात योजिले आहे.

१) आगम साहित्य

जैनांचे सिध्दांतविषयक ग्रंथ फार मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहेत आणि ते प्राचीन काळी लिहिलेले असल्याने प्रमाण व आधारभूत समजले. या आगमांच्या बाबतीत जैन धर्मातील दिगांबर व श्वेतांबर संप्रद्रायांतील अनुयायांची वेगवेगळी मान्यता आहे.

श्वेतांबर मतप्रणालीप्रमाणे आगमात पुढील धर्मग्रंथांचा समावेश केला जातो :

बारा ' अंग ' ग्रंथ : १) आचारांग सूत्र, २) सूत्र - कृतांग, ३) स्थानांग, ४) समावयांग, ५) भगवती व्याख्याप्रज्ञप्ती, ६) ज्ञाता- धर्मकथा, ७) उपासकदशा, ८) अन्तकृद्दशा ९) अनत्तरौपपातिकदशा, १०) प्रश्न - व्याकरणानि, ११) विपाकश्रुतम् व १२) दृष्टिवाद.

बारा ' उपांग ' ग्रंथ : १) औपपातिक, २) राजप्रश्नीय, ३) जीवाभिगम, ४) प्रज्ञापना, ५) सूर्यप्रज्ञप्ति, ६) जम्बुद्वीपप्रज्ञप्ति, ७) चंद्रप्रज्ञप्ति, ८) निरज्ञवली, ९) कल्पावर्तिसिका, १०) पुष्पिका, ११) पुष्पचूलिका व १२) वृष्णिदशा.

दहा ' प्रकीर्ण ' ग्रंथ : १) चतुःशरण, २) आतुरप्रत्याख्यान, ३) भक्तपरिज्ञा, ४) संस्तार, ५) तंदुलवैतालिक, ६) चंदाविज्जय, ७) देवेन्द्रस्तव, ८) गणी - विद्या, ९) महाप्रत्याख्यान व १०) वीरस्तव.

सहा ' छेद - सूत्र ' ग्रंथ : १) निशीथ, २) महानिशीथ, ३) व्यवहार, ४) संस्तार, ५) बृहत्कल्प व ६) पंचकल्प. शेवटच्या ' पंचकल्पा ' च्या ग्रंथाऐवजी जिनभद्रांच्या ' जीतकल्प ' या ग्रंथाचा समावेश केला जातो.

दोन स्वतंत्र ग्रंथ : १) नंदीसूत्र, २) अनुयोगद्वार.

चार मूलसूत्र ग्रंथ : १) उत्तराध्ययन, २) आवश्यक, ३) दशवेकालिक व ४) पिण्ड - निर्युक्ति. काही ठिकाणी तिसऱ्या व चौथ्या मूलसूत्राऐवजी ओघ - निर्युक्ति व पाक्षिक - सूत्र या ग्रंथांचा उल्लेख केलेला आढळतो.

श्वेतांबर जैनांचे हे आगम - साहित्य अर्धमागधी भाषेत लिहिलेले असून भगवान महावीरांनी याच अर्धमागधी भाषेत उपदेश केला. हे सर्व आगम ग्रंथ एकाच वेळी लिहिले गेले असतील हे संभवनीय नाही. भगवान महावीरांच्या गणधरांनी त्यांचा भव्य उपदेश ' अंग ' व ' उपांग ' ग्रंथांत ग्रंथित केला व नंतर इतर आगम ग्रंथांची रचना झाली असे मानण्यात येते. अर्थात, हे इतके ग्रंथ लिहिण्यास बराच कालावधी लागणे शक्य आहे. श्वेतांबरांच्या परंपरेनुसार बिहारमधील पाटलीपुत्र, नंतर उत्तर प्रदेशातील मथुरा व त्यानंतर गुजरातमधील वल्लभी या गावी वेगवेगळ्या काळांत भरलेल्या आचार्यांच्या परिषदेनुसार या ग्रंथांचे एकीकरण करण्यात येऊन ते लिपिबद्ध करण्यात आले. भ. महावीरांच्या निर्वाणानंतर ९८० या वर्षी वल्लभी परिषद आचार्य देवर्धिगणी क्षमाश्रवण यांच्या नेतृत्वाखाली भरली होती. याचा अर्थ असा की, इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापर्यंत हे ग्रंथ लिहिले गेले असावेत. या ग्रंथांमधून जैन परंपरेतील कित्येक गोष्टी

जशाच्या तशा ग्रथित केलेल्या आहेत व त्याविषयी बौध्द ग्रंथांतूनही तशाच स्वरू पाचे उल्लेख आढळून येतात.

दिगंबर मतप्रणालीप्रमाणे पाटलीपुत्र, मथुरा व वल्लभी या परिषदांमधून एकत्रित केले गेलेले हे आगम ग्रंथ एकपक्षीय समजले जातात; कारण ज्यांना आगमाचे पूर्ण ज्ञान होते असे ‘ श्रुतकेवली ’ आचार्य भद्रबाहू आपल्या विशाल साधुसंघासह दक्षिण भारतात असताना त्यांच्या अनुपस्थितीत पाटलीपुत्राची पहिली परिषद भरली होती; त्यामुळे या व नंतरच्या परिषदांमधून तयार झालेल्या उपर्युक्त अंगउपांगादी आगम ग्रंथांना दिगंबर धर्मानुयायी प्रमाणभूत मानीत नाहीत. शिवाय भ. महावीर - प्रणीत उपदेशाची गौतमगणधरांनी ज्या आचारादी बारा अंगांमध्ये रचना केली, त्या अंगांची पदसंख्या व एकंदर प्रमाण जे सांगितले गेले आहे, त्या दृष्टीने पाहता प्रस्तुत आगम ग्रंथ हे अतिशय लहान व अपूर्ण असल्यानेही त्यांच्या मते ते प्रमाण ठरत नाहीत. दिगंबरांचे आगमसाहित्य स्वतंत्र आहे. त्यात नंतरच्या काली लिहिल्या गेलेल्या ग्रंथांचाही समावेश केला जातो. या आगम साहित्याचे चार प्रमुख भाग पाडले गेले आहेत.

१) प्रथमानुयोग : यांत तीर्थकरादी महापुरुषांच्या चरित्रांचा व पुराणग्रंथांचा समावेश होतो. उदा : पद्मपुराण, महापुराण, हरिवंशपुराण इ.

२) करणानुयोग : विश्वविज्ञानविषयक व चतुर्गती आदीसंबंधी वर्णनाचे ग्रंथ यात येतात. उदा. तिलोयपण्णत्ति, त्रिलोकसार इ.

३) चरणानुयोग : मनिधर्म व श्रावकधर्म यांतील आचारपध्दती, संस्कारादी विधी व दोषविशुध्दीच्या मार्गासंबंधी निरूपण करणारे ग्रंथ या सदरात समाविष्ट होतात. उदा. मूलाचार, भगवती आराधना, रयणसार इ.

४) द्रव्यानुयोग : जीव - अजीवादी सप्त तत्त्वसंबंध, षड्द्रव्यांसंबंधी व अष्टविध कर्मासंबंधी सांगोपांग विवेचन करणारे ग्रंथ व त्यावरील टीका, भाष्य इत्यादिकांचा या विभागात समावेश होतो. उदा. षट्खंडागम, कषायप्राभृत, प्रवचनसार, समयसार, तत्त्वार्थसूत्र, राजवार्तिकालंकार, धवलादी टीका इ.

दिगंबर मतानुसार वीर निर्वाणानंतर ६८३ व्या वर्षी आचार्य धरसेन यांचे शिष्य पुष्पदन्त व भूतबली यांनी प्राकृत भाषेत ' षट्खण्डागम ' या महान सुत्रग्रंथाची रचना केली आणि जवळ जवळ त्याच वेळी आचार्य गुणधर यांनी ' कषायप्राभृत ' हा ग्रंथ लिहिला. या दोन महत्त्वपूर्ण ग्रंथांवर अनेक आचार्यांनी जे टीकाग्रंथ लिहिले, त्यांपैकी आचार्य वीरसेन यांचा षट्खण्डागमावरील ७२ हजार श्लोकप्रमाण असलेला सुप्रसिध्द ' धवला ' नावाचा महान टीकाग्रंथ आज उपलब्ध झाला आहे. ' कषायप्राभृत ' या ग्रंथावरही आचार्य वीरसेन यांनी टीका लिहावयास सुरुवात केली ; परंतु २० हजार श्लोक लिहून झाल्यावर ते कालवश झाले. तेव्हा त्यांचे शिष्योत्तम आचार्य जिनसेन यांनी पुढे ४० हजार श्लोकप्रमाण रचना करू न तो टीकाग्रंथ पुरा केला. अशा रीतीने ६० हजार श्लोकप्रमाण ' जयधवला ' नामक टीकाग्रंथ प्राकृत व संस्कृत भाषेत लिहिला गेला. हे आगम सुरक्षित आहेत. ते हिंदी भाषांतरासह आता प्रकाशित होऊ लागले आहेत व प. पू. स्व. आचार्यश्री शांतिसागर महाराजांच्या आदेशानुसार ते सर्व ग्रंथ ताम्रपत्रावर खोदून ठेवण्याचे कामही नुकतेच पुरे झाले आहे.

या सर्व आगम ग्रंथांमधून, मग ते दिगंबरांचे असोत अगर श्वेतांबराचे, जैन सिध्दांतांचे अत्यंत शास्त्रीय रीतीने विवेचन केलेले आहे. आत्म्याचे गूणधर्म, जीव - अजीव यांचा संबंध, कर्ममीमांसा, ईश्वराचे स्वरूप इत्यादी मूलभूत विषयांवर जैनाचार्यांनी आपली स्वतंत्र विचारसरणी या ग्रंथांमधून प्रतिपादन केली आहे व ती विचारसरणी विश्लेषणात्मक पध्दतीने कार्यकारणभावाचा आधार घेऊन व भावनेच्या आहारी न जाता बुध्दीला आवाहन करू न पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. जैनांची मूलभूत धर्मतत्त्वे आकलन करू न घेण्यासाठी या ग्रंथांचा सखोल अभ्यास केला पाहिजे, हे उघड होय.

२) टीका साहित्य

जैनांच्या या आधारभूत सिध्दांतग्रंथांमध्ये सर्व तत्त्वज्ञान सामावलेले असल्याने ते पुढे पुढे लोकांना समजेल अशा स्वरूपात व सोप्या भाषेत त्या ग्रंथांचे विवरण करणे क्रमप्राप्त झाले. तसे केले नसते तर तत्त्वज्ञानाचे मर्म सर्वांना सहजासहजी समजले नसते. ही जबाबदारी जैन आचार्यांनी व पंडितांनी फार चांगल्या रीतीने पार पाडली; म्हणून आगमाच्या खालोखाल या टीका - ग्रंथांनाही महत्त्व दिले जाते.

असे विवरणात्मक ग्रंथ लिहिण्याची प्रथा जैनांत फार पूर्वीपासून प्रचलित होती. आगम ग्रंथ समजून देण्यासाठी प्रथम 'निर्युक्ती' नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या टीकेची रचना झाली. धार्मिक यम व नियम लक्षात ठेवण्यास सोपे जावेत म्हणून प्राकृत भाषेतून लिहिलेल्या या निर्युक्ती पद्मयम करण्यात आल्या. या निर्युक्तीचे पुढे प्राकृत काव्यातच जास्त विशदीकरण करण्यात आले व त्यांना 'भाष्य' असे संबोधण्यात येऊ लागले. भाष्यानंतर 'चूर्णि' या सदराखाली मोडणारे विवरणात्मक ग्रंथ लिहिण्यात येऊ लागले. चूर्णिमध्ये संस्कृत भाषेचा पगडा जैनांवर या वेळी पडू लागला होता, याचा हा पुरावा आहे. जैनांच्या इतिहासाचे व त्या काळच्या संस्कृतीचे उल्लेख चूर्णिमधून दिसून येतात. कालक्रमानुसार पाहता, चूर्णिनंतर ज्यांना 'टीका' म्हणतात असे विवरणात्मक ग्रंथ लिहिण्यात येऊ लागले. अशा ग्रंथांना 'दीपिका', 'वृत्ती', 'अवचूर्णि' अशीही नावे देण्यात आली. विशेष उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे विवरणात्मक ग्रंथांपैकी 'टीका' ग्रंथातच प्रथम संस्कृत भाषेचा संपूर्णपणे उपयोग करण्यात आला.

उपर्युक्त टीकाग्रंथ जैनांनी मोठ्या प्रमाणावर लिहिले व ते अतिशय लोकप्रिय झाले. भगवान कुंदकुंदाचार्यांच्या 'समयसार' व 'प्रवचनसार' या अद्वितीय ग्रंथांवरील श्री अमृततचंद्रसूरीची संस्कृत टीका त्या ग्रंथांइतकीच महत्त्वपूर्ण व उपयोगी झाली आहे.

उमास्वामीच्या ' तत्त्वार्थसूत्र ' या ग्रंथांवरील आचार्य पूज्यपाद, अकलंक व विद्यानंदी यांनी लिहिलेले महत्त्वपूर्ण संस्कृत टीकाग्रंथ व त्यानंतरही आजवर झालेल्या अनेक हिंदी टीका, तसेच स्वामी समंतभद्रांच्या ' रत्नकरण्डश्रावकाचार ' या ग्रंथावरील श्री प्रभाचंद्राचार्यांनी लिहिलेली संस्कृत व पं. सदासुखजी यांनी लिहिलेली हिन्दी टीका या मौलिक स्वरूपाच्या असून त्यामुळे प्रादेशिक भाषेत टीका लिहिण्याची प्रथा रूढ होऊ लागली आहे.

३) दर्शन साहित्य

भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात जैनांना मोठे मानाचे स्थान द्यावे. लागेल; कारण त्यांना दर्शन इ साहित्यांतील मूलभूत तत्त्वांचा यथार्थ बोध होण्यासाठी अनेकांतवादाची अमोल देणगी दिली आहे. तसेच हे तत्त्व विशद करून सांगण्यासाठी पुष्कळ मौलिक ग्रंथ लिहिले गेले. दिगंबर संप्रदायाचे असे मूलभूत दर्शनसाहित्य लिहिण्याची परंपरा आचार्य कुंदकुंद यांच्या कालापासून सुरु झाली. त्यांचे ' समयसार, ' ' प्रवचनसार ' व ' पंचास्तिकाय ' हे तीन प्राकृत ग्रंथ सर्व जैनांना मान्य असून अध्यात्माचे सुंदर निरूपण करणारे अपूर्व ग्रंथ म्हणून ते समजले जातात.

जैनाचार्यांपैकी आचार्य कुंदकुंद यांचे शिष्य आचार्य उमास्वामी यांनीच प्रथम संस्कृतमध्ये मौलिक ग्रंथरचना करावयास सुरुवात केली व ' तत्त्वार्थाधिगमसूत्र ' हा उत्कृष्ट संस्कृत ग्रंथ लिहिला. सर्व जैन सिध्दांतांचे सारांशरूपाने निवेदन करणारा हा सूत्र - ग्रंथ जैन धर्मावरील अधिकृत ग्रंथ म्हणून मानला जातो. तो जैन धर्मातील सर्व पंथीयांना इतका महत्त्वपूर्ण व पूज्य वाटतो की, दिगंबर व श्वेतांबर पंथांतील विद्वान जैन आचार्यांनी व पंडितांनी त्यावर अनेक टीकाग्रंथ लिहिले आहेत. तत्त्वार्थाधिगमसूत्रावरील टीकाग्रंथांपैकी पूज्यपाद देवनंदी यांचा ' सर्वार्थसिद्धि, ' स्वामी समंतभद्र यांचा ' आप्तमीमांसा, ' अकलंकदेव यांचा ' तत्त्वार्थराजवार्तिक ' व विद्यानंदी यांचा ' तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक ' हे ग्रंथ अत्यंत प्रसिद्ध आहेत.

उमास्वामीप्रमाणेच सर्वांना आदणीय असलेले सिध्दसेन दिवाकर यांचा ' सन्मतितर्क - सूत्र ' स्वामी समंतभद्र यांचा ' युक्त्यनुशासन, ' हरिभद्र यांचा ' षड्दर्शनसमुच्चय, ' अमृतचंद्रसूरी यांचा ' पुरु षार्थसिध्दयुपाय, ' देवसेन यांचा ' दर्शनसार, ' सिध्दांतचक्रवर्ती नेमिचंद्र यांचा ' द्रव्यसंग्रह ' व ' गोमट्टसार, ' हेमचंद्र यांचा ' प्रमाणमीमांसा, ' सकलकीर्ती यांचा ' ज्ञानबिंदुप्रकरण ' व ' ज्ञानसार ' हे दर्शन - शास्त्रविषयक ग्रंथ विशेष उल्लेखनीय होत.

४) आचार - साहित्य

जैन धर्माप्रमाणे जर मोक्ष मिळवायचा असेल तर धर्माच्या नुसत्या तत्त्वाचे आकलन होऊन भागणार नाही. सम्यक्दर्शन (श्रध्दा), सम्यक्ज्ञान व सम्यक्चारित्र असल्याखेरीज मोक्षाची साधना करता येणार नाही, अशी जैन धर्माची मान्यता आहे. या रत्नत्रयामध्ये चारित्राला विशेष महत्त्व दिलेले आहे. मोक्ष मिळविणे हे प्रत्येक मनुष्याचे अंतिम ध्येय आहे. जन्मजरामरणाच्या संसारचक्रतून सुटका करू न घ्यावयाची असेल तर त्यासाठी कर्मबंधनांतून आत्म्याची मुक्तता करावयास हवी आणि कर्मपरमाणूंपासून आत्मा विलग करण्यासाठी सतत प्रयत्न केले पाहिजेत म्हणजे शुध्दाचरण ठेवल्याखेरीज मनुष्याला मोक्ष मिळणार नाही, अशी जैन धर्माची शिकवण आहे. मोक्षसाधना ही देवाच्या कृपेवर अवलंबून न ठेवता ती स्वतः च्या कृतीवर निर्धारित केल्याने साहजिकच आचरणाला मोठे महत्त्व प्राप्त होते. संयमपूर्ण आचरण ठेवून निव्वळ स्वतः च्या कर्तृत्वार मोक्ष मिळविल्याची अनेक उदाहरणे असल्याने प्रत्येकाने आदर्श आचरण कसे ठेवावे यावर जैन धर्माने फार भर दिला आहे. अर्थात चारित्र कसे असावे, हे विशद करू न सांगण्यासाठी प्रारंभापासून जैन आचार्यांनी आचारशास्त्रविषयक ग्रंथ लिहिले.

संसारापासून विरक्त झालेले व केवळ धर्मसाधना करणारे साधू व साध्वी यांच्यासाठी आचरणाचे सूक्ष्म व काटेकोर नियम घालून देणारे ' मूलाचार, ' आचारांगसूत्र, ' ' अनगार - धर्माभूत ' यांसारखे अधिकृत ग्रंथ जैन आचार्यांनी व विद्वानांनी लिहिले. गृहस्थ लोकांनी संसारात राहून मोक्षमार्गापासून विचलित न होण्याकरिता कसे आचरण ठेवावे याचे विवेचन

त्यांनी निरनिराळ्या ' श्रावकाचार ' ग्रंथांतून केले आहे. अशा ग्रंथांमध्ये भ. कुंदकुंदांचा ' रयणसार ' स्वामी समंतभद्र यांचा ' रत्नकरंडश्रावकाचार, ' हरिभद्र यांचे ' श्रावक प्रतिज्ञा ' व ' धर्म बिंदु, ' वट्टकेर यांचा ' मूलाचार, ' अमितगति यांचा ' आचार दिनकर, ' सकलकीर्ती यांचा ' प्रश्नोत्तरोपासकाचार, ' बसुनंदी यांचा ' श्रावकाचार ' व पंडित आशाधरजी यांचा ' सागर धर्माभूत ' हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. या ग्रंथांच्या वाचनाने व त्याप्रमाणे आचरण ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे जैनांमध्ये वाचनाने व त्याप्रमाणे आचरण ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे जैनांमध्ये व्यसनाधीनतेचे व भयंकर गुन्हे करण्याचे प्रमाण इतरांच्या मानाने फारच कमी आढळते.

५) बोधपर साहित्य

लोकांच्या जीवनाला वळण लावण्यासाठी व अनुभवाच्या चार गोष्टी सांगून त्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी बोधपर वाङ्मय नेहमी लिहिले जाते. जैन धर्मात संयमपूर्ण चारित्राला व शुभ भावनेला महत्त्व असल्याने जैनांनी बरेच उपदेशपर ग्रंथ लिहिले. कथा वाङ्मयात कितीतरी बोधपर कथा त्यांनी लिहिल्या. तसेच नेहमी म्हणण्यासाठी लिहिलेल्या भगवंतांच्या स्तोत्रांमधून त्यांनी भरपूर उपदेश केला.